

גלגולו של תפוח עגלגל

עיון בשיר-ילדים שתרגם נ' אלתרמן הצעיר

זיוה שמיר

"התפוח הישן" הוא שיר-ילדים מתורגם, שפרסם נתן אלתרמן במוסף לילדים של עיתון "דבר" (שנה ב, גיל' ז [כ], י"ד בניסן תרצ"ג [10.4.1933], עמ' 4). דודו של אלתרמן, זלמן אריאל, שערך עם משה בליך ונתן פרסקי את סדרת ספרי-הלימוד הנודעת "מקראות ישראל" חזר ופרסם את "התפוח הישן" פעמיים בסדרה זו ("מקראות ישראל", לשנת הלימודים הרביעית, מסדה, רמת-גן 1967, עמ' 156; וכן ב"מקראות ישראל מחודשות" לשנת הלימוד הרביעית משנת 1971).

דוד גוטרוזון, העורך-המייסד של "אתר נתן אלתרמן", שלח אליי קלטת של "סיפור ילדים" אנגלי שנועד לבני הגיל הרך. ייתכן שסיפור אנגלי זה, אף-על-פי שאיננו שיר מחורז, הוא אכן המקור לשיר שפרסם אלתרמן הצעיר לפני יותר מתשעים שנה. כותרתו של הסיפור שבקלטת זהה לזו של השיר המתורגם, ו"עלילתו" אכן דומה בהיבטים לא מעטים ל"עלילת" "התפוח הישן". עם זאת, בעת שסרקתי אנתולוגיות אחדות של ditties ו-nursery rhymes שנכתבו בלשונות אירופה, נגלו לעיניי טקסטים לא מעטים שבמרכזם תפוח שנפל מהעץ בטרם עת, או נשאר תלוי על ענפיו עד להבשלתו.

לכאורה "התפוח הישן" אינו אלא שיר-ילדים פשוט ורגיל, פרי תרגומו של משורר מתחיל, שעד להופעתו לא פרסם שירים "קנוניים" רבים בעיתונות ובפריודיקה העברית, ושמו טרם נודע ב"קריית ספר" העברית בת-הזמן. ואולם קריאה שהויה מגלה שאין מדובר ב"חטאת נעורים" או בפרי בוסר. להפך, דומה שאלתרמן לקח שיר או דקלום לגיל הרך, ועשה ממנו שיר מרובד ומורכב, ה"מתחפש" לשיר-ילדים קל ופשוט.

כידוע, זמן קצר לאחר חזרתו של אלתרמן מצרפת בקיץ 1932 ובכיסו דיפלומה של אגרונום, החליט הצעיר התל-אביבי – לאחר ימי אחדים של עבודה מפרכת ב"מקווה ישראל" – לבסס את עתידו לא על אחד ממקצועות החקלאות, אלא על עיתונאות, תרגום

וכתיבת שירים ופזמונים. דודו זלמן אריאל, שהיה מעורה בענף ספרי הילדים והכיר את העושים במלאכה סייע לו בראשית בדרכו, ואלתרמן הצעיר שביצע עבודות תרגום לפרנסתו, הוזמן על-ידי הוצאות הספרים לתרגם ספרי הרפתקאות לבני-הנעורים. הוא תרגם מצרפתית בשנת 1933 בהזמנת הוצאת שטיבל את "הרומן הפריהיסטורי" של ז'וזף אנרי רוני (Rosny) "המלחמה לאש", ובשנת 1935 תרגם מאנגלית בהזמנת הוצאת "מצפה" את "רדי הזקן", ספרו של פרדריק מריאט (Marryat).

באותה עת שירי ילדים לא מעטים הגיעו לגן הילדים העברי בתרגום או בעיבוד של שירי ילדים אירופיים, ובמיוחד שירים גרמניים שרובם נכתבו בהתאם לשיטת פרבל (Fröbel), ששילבה תנועה, משחק ועבודת גינה. כך, למשל, את השיר "יונתן הקטן" חיבר ישראל דושמן בהתאמה ללחן של השיר הגרמני "Hänschen klein ging allein", ליון קיפניס חיבר את "שיר הצבעונים" בהתאמה ללחן ה-Lied "דג השמך" מאת שוברט, ואהרן אשמן חיבר בהתאמה ללחן גרמני את שירו "רוח, רוח", שמוסר-ההשכל שלו דומה במקצת לזה העולה למקרא השיר "התפוח הישן": "רוח, רוח, רוח, רוח, רוח, רוח, / בִּפְרִיָּדָס נָפַל תְּפוּחַ. / הוּא נֶפֶל מֵרֹאשׁ הָעֵץ / הוּא נָפַל וְהִתְפַּצֵּץ. / אוֹי חֲבֵל, חֲבֵל, חֲבֵל, חֲבֵל, / עַל תְּפוּחַ שֶׁנָּפַל, / שֶׁנָּפַל מֵרֹאשׁ הָעֵץ / שֶׁנָּפַל וְהִתְפַּצֵּץ". שירים כמו "רוח, רוח" נחשבו באותה עת שירים חינוכיים שמתפקידם להזהיר את הילדים מפני חיפזון ופחז, תוך שהם רומזים להם בנוסח הכתוב במגילת שיר-השירים (שיה"ש ג, ה) שלא יעירו ולא יזרזו את תהליכי הטבע בטרם עת:

התפוח הישן

בין ענפים במטה ירקה / תפוח ישן לו שנה מתקה. / תפוח ישן ולחיו אדמות / אין זאת כי טוב לו, כי טוב לו מאד.

ילד נשא את עינו לאילן, גדול הוא העץ והילד קטן. / – עד אנה תישנה, תפוח עצל, / קפץ מן הבד, אל ידי התגלגל!

הילד בקש, התחנן והפציר, את התפוח הער לא העיר. / שוכב הוא לו קד, עגלגל ואדם, / רואה חלומות וצוחק בחלום.

מה לעשות לתפוח כזה / הבה נחשבה נא מה נעשה? / אכן נדה בו, נשלח בו מקל? / רך התפוח, אסור לקלקל.

יש לטפס על העץ אט-לאט, / אל התפוח לשלח היד, / אי-לו-לי... לי הוא! וטפס ונטף! / פרי בן פורת... נתעוררת סוף-סוף!

תרגום: נ. אלתרמן

בטרם נפנה לצד התמטי-אידיאי של שיר-ילדים זה, כדאי לומר מילים אחדות על צדו הלקסיקלי. האם המילים "נדה" ו"טפס" הן טעות דפוס או פליטת קולמוס? הראשונה נראית כמו עיוות מאולץ של המילה "נדה", לשם התאמתה למשקל השיר (טרימטר אנפסטי עם חריגות אחדות). ואולם, ייתכן שאין כאן שימוש בשורש יד"ה כי אם בשורש נד"ה (המקביל לפועל האכדי – *nadû*, שפירושו: לעזוב, לנטוש, להשליך). וכך, ייתכן שהמילה "טפס" שבצירוף "טפס ונטף" היא סירוס של "תפס ונטף" בדומה ל"חטוף ואכול" (עירובין נד א); אך ייתכן שהילד מצווה כאן לטפס על העץ ולקטוף את התפוח (קט"ף אחי חט"ף). אפשר שעולה כאן זכר הפסוק "שָׁמַמְתִּי בְּיָדַי תִּתְּפֹשׂ" (משלי ל, כח), שבו השורש תפ"ס דומה בהוראתו לשורש טפ"ס.

■

כך או כך, שירו המתורגם של אלתרמן "מתכתב" עם הספרות העברית לתקופותיה, למן המקרא ועד ליצירת ביאליק ובני דורו. הוא פותח בתיאור התפוח הנם כמו ילד בערישה במקביל לתיאורו של ביאליק בשירו לילדים "בִּנְכָר" ("בַּעֲרִיסַת כֶּסֶף עַל מַצֵּעַ רָךְ / הָאֶתְרוֹג

יִשְׁן שְׁנַת עוֹלָל מְתוּקָה [...] וַיִּשְׁנִים שְׁנִיָּהֶם, וּלְבָבָם עָרַ / כָּל אֶחָד חוֹלֵם חֲלוֹם מְמָקוֹמוֹ". כאן וכאן, לפנינו תיאורו של הפרי הישן שנה מתוקה מתוך זיקה לפסוק "מְתוּקָה שְׁנַת הָעֶבֶד" (קהלת ה, יא). הפסוק המקראי מתאר אדם מתון השמח בחלקו והמתרחק מנהנתנות ומחמדנות. במקורותינו יש עדויות של נטייה להדוניזם (כבפסוקים "אָכֹל וְשָׁתוּ כִּי מָחָר נָמוּת", ישע' כב, יג; או "חֲטוֹף ואכול חטוף ושתה", ערובין נד א). לעומת זה, שירו של אלתרמן, בעקבות ביאליק, ממליץ לילד למתן את יצריו ולרסנם (גם כשרצונו דוחק בו לנגוס בתפוח לאלתר).

בנקודה זו (ולא בה בלבד) התגלה כאן אלתרמן כתלמידם של אחד-העם וביאליק שהתנגדו לחיפזון ולהישגי בן-לילה, והמליצו על "הכשרת לבבות" אטית וממושכת. כזכור, בראש ספרו "שירים ופזמונות לילדים" הציב ביאליק את שירו הזעיר "קן ציפור", הפונה לילד הקטן ומתריע באוזניו: "הֵס, פֶּן תִּעֲרֵר", לבל יחריד את הגוזלים שטרם בקעו מן הביצה: "קֵן לְצִפּוֹר / בֵּין הָעֵצִים, / וּבִקֵּן לָהּ / שְׁלֹשׁ בֵּיצִים. // וּבְכָל-בֵּיצָה / – הֵס, פֶּן תִּעֲרֵר – / יִשְׁן לוֹ / אֶפְרוֹחַ זְעִיר".

"הֵס, פֶּן תִּעֲרֵר" נאמר על הגוזל החבוי בביצה החבויה בקן – שכן מומלץ שלא להאיץ את תהליכי הטבע ולהקדים את המאוחר (וזאת בהתאם לכלל הבדוק של "אִם תִּעֲרִירוּ וְאִם תִּעֲזְרוּ"; שיה"ש ג, ה). ביאליק, המשורר וההיסטוריוסוף, האמין שאין לזרז תהליכים טבעיים בזירוז מלאכותי, כי עת לכל חפץ. כתלמידו של אחד-העם הוא המליץ שלא להתערב במהלכיו של השעון הביולוגי, ולתת לכל התהליכים להבשיל בעתם, בתהליך אטי ואבולוציוני (גם הנצי"ב, ראש ישיבת וולוז'ין שבה למד ביאליק בנעוריו, דיבר בזכות עדיפותה של הבשלה הבאה בעתה בחיבורו "הַעֲמֵק דְּבַר" בפירושו ל"אִם תִּעֲרִירוּ וְאִם תִּעֲזְרוּ"). "קן ציפור" הוא אפוא שיר משחק למען ילדי-הגן, אך להורים השרים או מדקלמים את השיר לילדיהם שיר זה מספק חומר למחשבה בנושא יתרונותיה של התגובה המתונה בכל תחומי החיים, לרבות בתחום הפוליטי.

כל ימיו האמין ביאליק ברעיונות המתונים של "הכשרת הלבבות" מבית מדרשו של אחד-העם, וגם ביצירתו הגדולה "אגדת שלושה וארבעה" הבהיר כי אין להעיר או לעורר את האהבה עד שתחפץ, כשם שאין לאכול את הפרי בעודו בוסר. ב"אגדת שלושה וארבעה" ניכרת הזיקה בין תהליכי ההבשלה המינית לבין הליכי ההבשלה בתחומים הלאומיים, הכול ברוח הגותו של אחד-העם שלא האמין ב"קפיצת הדרך".

בפרק ג' של "אגדת שלושה וארבעה" תיאר ביאליק איך בת-המלך הכלואה במגדל הולכת מבשילה כמו תפוח בוסר המבשיל אט-אט ונעשה תפוח יפה ועסיסי: "וְתִמְלֵא אֶת-נִפְשָׁהּ מִכָּל-הַמִּרְאוֹת וּמִכָּל-הַקּוֹלוֹת אֲשֶׁר נִהְרֹוּ אֵלֶיהָ מִקְרֹב וּמִרְחוֹק [...] וַיָּבֵאוּ בְּקֶרְבָּהּ מֵאֲלֵיהֶם כָּבוֹא הָאוֹר בְּלֵב הָרְמוֹן וּבְבֶשֶׁר הַתְּפוֹת. וַתִּגְדֵּל הַנֶּעֱרָה בְּדַמָּמָה וַיִּרְבַּ עֲסִיסָהּ מִיּוֹם לְיוֹם". ביאליק ממליץ כאן שלא להעיר את האהבה ולא לעוררה עד שתחפץ (ובלטינית מצוי הפתגם "quieta non movere": "להשקיט ושלא לעורר"). רמזים מיניים כלולים גם בשיר המתורגם "תפוח ישן", שבו המילים "מָה נַעֲשֶׂה?", שאותן מפנה הילד לחבריו-מלווייו, מעלה את זכר הפסוק שמפנה הדוד לידידיו: "אֲחוֹת לָנוּ קִטְנָה וְשָׂדִים אֵין לָהּ מָה-נַעֲשֶׂה לְאַחֲתָנוּ בְּיוֹם שְׂיָדְבָר-בָּהּ?" (שיה"ש ח, ח) והנערה אומרת לדודה "תַּחַת הַתְּפוֹת עוֹרְרִיתִיךָ" (שיה"ש ח, ה). ההבשלה המינית מתבטאת בשיר המתורגם באודס הלחיים וברמיזה לפסוק "הַשְׂבִּיעֵתִי אֶתְכֶם, בָּנוֹת יְרוּשָׁלַם: מָה-תַּעֲרִירוּ וּמָה-תַּעֲלָרוּ אֶת-הָאֱהָבָה עַד שְׂתַחֲפֹץ" (שיה"ש ח, ד). הבשלתה של הנערה מדומה אפוא ב"אגדת שלושה וארבעה" להבשלת הפרי מניצת הסמדר הבוסרית, וכשם שאין לאכול את הפרי בעודו בוסר, כן אין מקום להאצת תהליך ההבשלה.

ההמלצה שלא לאכול בוסר מקבילה ביצירת ביאליק גם להמלצתו של אחד-העם שלא להחיש תהליכים היסטוריים אלא לחכות עד להבשלתם. ההמלצה זו צופנת בתוכה מחשבה חינוכית ופוליטית, שהנחתה את ביאליק כל ימיו: החשש מפני מהפכות מהירות שעלולות לשמוט את הקרקע מתחת רגליהם של המהפכנים. כללי ה"אני מאמין" של ביאליק בנושא זה נבעו ממשנת אחד-העם: לא רק את הילד יש לחנך בשיטות מדורגות, אלא גם את העם כולו, שנהפך בדור התחייה מעם ישיש וחולה לעולל רך, שזה אך למד לעשות את צעדיו הראשונים.

רעיון זה מצוי ברבות מיצירות אלתרמן, למן יצירתו המוקדמת לילדים "בין תרצ"ג ובין תרצ"ד בא גדי" שהתפרסמה במוסף לילדים של "דבר" (שנה ב, גיל' יא [כד], כ"ד באלול תרצ"ג [15.9.1933], עמ' 5). מעשייה מחורזת זו היא למעשה גירסה מוקדמת של יצירתו לילדים "האפרוח העשירי" שיצאה בשנת תש"ג במתכונת של ספר צנום מעוטר באיוריו של אריה נבון. גיבורה האנטי הָרואי של המעשייה הוא אפרוח קט, המקופל בקליפתו, שחש – ולא בלי צדק – שהוריו-מולידיו שכחוהו בקרן חשכה. בבהלה הגובלת בהיסטריה, הוא מבקש בכל כוחו להעיר ולעורר, לפרוץ החוצה, להיחלץ מן הַפִּיצָה ולהצטרף אל אחיו ואל בני דודיו האפרוחים, המשתתפים בהכנות לקראת ראש השנה. אף

שהוא מכה במקור וחובט בכנפיו בכל עוז, הוא אינו מצליח להבקיע דרך החוצה ולהחיש את קץ הבלהות. לבסוף באה לו הישועה, והוא מצליח לצאת מן המצרים במועד (תרתי משמע). הוא יוצא אל אוויר העולם ואל אורו רגע לפני כניסת החג, ספק בעזרת אביו, ספק בעזרת האב שבשמים. ברקע מהבהבת אפשרות נוספת, שגם אותה אין אלתרמן האגרונוס פוסל על הסף: אפשר שאפרוחנו בקע מן הפיצה משום שסוף סוף קשרה השעה, ותקופת הדגירה הגיעה לסיומה הטבעי.

עמדה זו, שאותה ביטא בשנות השלושים ("בין תרצ"ג ובין תרצ"ד בא גד") ובתחילת שנות הארבעים ("האפרוח העשירי"), ליוותה אותו לאורך כל הדרך עד שהתבטאה גלויות ומפורשות בשירו הארוך "מריבת קיץ" (שיר הגותי בן 21 בתים, שנתפרסם ב"מחברות לספרות" לשנת 1945). כאן הביע אלתרמן באופן ברור את דעתו שעדיין לא קשרה השעה לקבוע מסמרות הזהות הישראלית החדשה, וכדבריו החותמים את שירו האנטי-כנעני הזה שנכלל לימים בקובץ "עיר היונה", הוא הזהיר מפני תכתיבים: "שולמית של מחר בחדרה מתלבשת / ואסור להביט דרך חר-המנעול".

אלתרמן האמין, בעקבות גישתם המתונה של אחד-העם וביאליק, שמדובר בתהליכים אבולוציוניים ארוכים ששום רעיונות רבולוציוניים מהירים לא ישיגו אותם, שכן דרוש מאבק דיאלקטי בן דורות רבים כדי לגרום למימוש. הוא התנגד לעמדתו של רטוש שביקש להיות קטליזטור ולהקדים בקיצורי דרך את המאוחר (כדבריו החדים והמחודדים של רטוש: "לא לתת לעתיד לבוא ולקבוע את העתיד"). אלתרמן, לעומת זאת, ביקש כאמור שלא להציץ דרך חור המנעול שעה ששולמית של מחר בחדרה מתלבשת. כלומר, הוא המליץ לתת לזמן "לעשות את שלו" ולהימנע מהנחלת דעות בדרך האינדוקטרינציה. טועים ה"כנענים", אומר שיר זה בסמוי ובגלוי, על שהם מנסים להכתיב את תכתיביהם בתוקף, תוך שהם מצמצמים את קשת האפשרויות ומבקשים לקבוע מראש מה דמות תהיה לה לשולמית, בעוד היא מתלבשת ובעוד היא מבשילה.

ובמאמר מוסגר: עמדה זו שהתבטאה לא רק בשיריהם הקנוניים של ביאליק ואלתרמן אלא גם ביצירתם לילדים השפיעה על פניה, משוררת הילדים הפופולרית, שכתבה בשירה "רפי והתותים": "רפי, רפי השובב! / הוא טפס על העצים. / מלוא פיסו / תותים קטף, / בסר, חמוצים... / ירקקים, לא רחוצים / הכניסם אל פיו: / אחד ירק / אחד זרק, / השאָר – לעץ השיב... // רפי, רפי, לקקו! / סתם טפסו / סתם בוצצו / לא הגיע עוד הזמן. / ארץ-רוח, סבלנות! / עוד מעט יבשיל התות. / ותקטף לך בנחת / מלוא הספל,

הצלחת, וְנֶאֱכָל כָּלֵנוּ יַחַד – / לְבָרִיאוֹת" (ראו בספרה של פניה ברגשטין "עיניים שמחות"[שירים לילדים], הציורים: צלה בינדר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1961).

לסיום אוסיף שאלתרמן תרגם ופרסם את "התפוח הישן" כאמור חודשים אחדים לאחר שובו ארצה מצרפת מלימודי האגרונומיה בטכניון שבנסי. בשיר ניכר שהוא נהנה לשתף את קוראיו הצעירים בהבנת רצף התהליכים והשינויים העוברים על התפוח משלב הבוסר עד הגיעו לשלב שבו הוא נחשב פרי הראוי למאכל: שינויי הפיגמנטים, השינויים בציפת הפרי ובניחוחו (בשיר זה "רֶךְ הַתְּפוּחַ" עקב גילו הרך, שהרי תפוח בוסר הוא קשה ומקשה את השניים). השיר "התפוח הישן" מראה שאי אפשר לזרז את תהליכי ההבשלה ושאי אפשר לזרז את הקטיפה פוגעים באיכות הפרי ואוכלים פרי בוסר (זירוז ההבשלה בעזרת הבחלה עדיין לא הייתה נהוגה בראשית המאה העשרים). צדק אפוא מנחם דורמן בקביעתו שידעויותיו של אלתרמן במדעים המדויקים שלמד בעלומיו חִלְחְלוּ ליצירתו והעשירו אותה; וטעה מי שניסה לקעקע את דבריו ולטעון שאלתרמן לא שאב כל השראה מהשכלתו הבוטנית-המדעית ושהוא לא מצא בה שום ערך רוחני תרבותי. לשאלה "האם שכח אלתרמן את הידע שרכש במדעי הטבע?" הקדשתי את הפרק השביעי בספרי "בעיר וביער: טבע ואמנות ביצירת אלתרמן" (2017). המפגש עם השיר המתורגם "התפוח הישן" מוכיח שאפילו תרגום נידח משנות השלושים המוקדמות של המאה הקודמת עשוי לחזק את ההנחה שאלתרמן לא הפנה עורף לידע המדעי שרכש ומצא בו מקור השראה.

לעומת בני "אסכולת שלונסקי" שהידע שלהם על הטבע נשאב בעיקרו מן הספרים, כתיבתו של אלתרמן מגלה ידע בלתי מבוטל בבוטניקה ובזואולוגיה. אֶזְכּוּרִי הפלורה והפאונה שבשיריו אף מגלים התמצאות מעוררת השתאות בשוֹבֵל המשמעים האין-סופי שהעניקה התרבות האנושית לכל בעל-חיים ולכל צמח ועץ. אמנם בשיר הפתיחה של ספרו הראשון "כוכבים בחוץ" השתמש אלתרמן בקטגוריה הכוללנית "אילן" ("וְעֵץ בְּשָׁמַיִם וְאֵילָן בְּגִשְׁמַיִם"), אך בשירי הספר הזכיר גם שקמה ואקציה, ברוש וצאלון ("שׁוֹקֵט הָעֵץ בְּאֶדָם עֲגִילִים"), עץ זית, עצי דובדבן ותפוח. עיצובם של העצים ביצירתו מלמד שאלתרמן הבין את ייחודו של כל אחד מהם, והפִּיר אותו בעיניים של אגרונום, ולא בעיניו של משורר בלבד.